

УДК 330.35.01,346.1

О. А. Воловик,
канд. юрид. наук,
доцент,

Східноукраїнський національний
університет ім. В. Даля,
м. Луганськ

**КОНЦЕПЦІЯ ПОСТІЙНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ:
ОНТОЛОГІЧНІ ТА АКсіОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ В ПЕРСПЕКТИВАХ
КРИТИЧНОГО ПРАВОВОГО ВПЛИВУ**

Проаналізовано економічну цінність «постійного економічного зростання» крізь призму ціннісно-цивілізаційного підходу. Правове закріплення цього орієнтиру відбувається в контексті канонізованої законодавцем економічної політики й не відповідає гуманітарним викликам сучасності. Економічна політика держави повинна розроблятися в єдиному блоці із гуманітарною і сприяти духовному розвитку суспільства.

Ключові слова: економічне зростання, цінність, право, політика, суспільство, духовний розвиток.

Успішність країни (її уряду) в сучасному світі прийнято вимірювати за показником щорічного зростання ВВП. Не буде перебільшенням, що саме таке уявлення про прогрес держави — безперервне економічне зростання — є сьогодні домінуючим на державному й академічному рівнях. Науково-теоретичним підґрунтям цих, без перебільшення, світоглядних позицій, є так звана теорія економічного зростання, що вже понад півстоліття займає в економічній теорії вагоме місце. Незважаючи на те, що з середини 1980-х років економісти — представники «нової хвилі» дещо змінили уяви про детермінанти економічного зростання, зокрема, на користь переважно ендогенних факторів, цінність зазначеної теорії (її різновидів) майже не викликає сумнівів, бо остання визначає засоби досягнення бажаного цивілізаційного блага — постійного (довготривалого) економічного зростання.

Будучи офіційно визнаною цінністю, постійне економічне зростання, як орієнтир державної економічної політики, закріплюється в різних правових контекстах щодо завдань «примноження її (держави — прим. авт. О. В.) економічного потенціалу та національного багатства, підвищення народного добробуту» (ч. 2 ст. 9 Господарського кодексу України [1], далі — ГК) тощо. Економічний та соціальний розвиток України у 2012–2014 рр. прогнозується, насамперед, у зв'язку із щорічним зростанням ВВП [2].

На перший погляд, з цим важко не погодитись: «жити краще» завжди було прагнен-

ням кожної людини і країни, якщо брати до уваги реальні втрати і втрачені можливості, яких зазнавало людство внаслідок війн, природних катаклізмів та ін. Але наскільки краще, якщо форс-мажор відсутній? Мабуть не гірше, ніж інші (для країн, що розвиваються, орієнтиром виступають розвинуті країни). Відповідно до різних рейтингів за економічними показниками розподіляються світові «місця пошани», а держави вмотивовуються прагнути досягнення ще кращих економічних результатів у порівнянні з існуючими (власними і світовими «рекордами»).

За версією Forbes 2011 р., Україна посіла четверте місце рейтингу «10 найгірших економік світу», поступаючи Мадагаскару, Вірменії та Гвінеї. Для укладання цього переліку використовувалася трирічна статистика зростання ВВП, сальдо рахунку поточних операцій, ВВП на душу населення і прогнози за цими показниками на 2012 р. у 177 країнах [3].

Але при цьому, якщо взяти до уваги обставину системної кризи українського пострадянського суспільства [4], слід погодитися з думкою про помилковість переконань, нібито вихід із такої кризи — проблема суто економічна і відповідь мають дати виключно економісти.

У цій статті реалізовано спробу погляду на деякі економічні цінності крізь призму ціннісно-цивілізаційного підходу. Відштовхуючись від «максими» (цінності) постійного економічного зростання (об'єкт дослідження), розглянемо

© О. А. Воловик, 2012

(предмет) деякі суспільно-значущі особливості (наслідки) його досягнення. Розглядаючи проблему в економіко-правовій площині, визначимо мету статті як надання відповіді на питання: яким чином право в галузі економіки корелює з цінністю постійного економічного зростання? Чи відповідає таке співвідношення завданням сучасності? Які проблеми містить в собі збереження статус-кво існуючої позиції права відносно усталених економічних вподобань? Відповіді на них, як передбачається, мають сприяти конструктивному зв'язку між економікою і правом задля досягнення спільної мети суспільного розвитку, зміни обслуговуючих правових традицій (щодо економічної політики).

Програма економічних реформ на 2010–2014 рр., що її розроблено Комітетом з економічних реформ при Президентові України, окреслила амбітні цілі, які добре відомі останні 20 років, — побудову сучасної, стійкої, відкритої й конкурентоспроможної у світовому масштабі економіки, формування професійної й ефективної системи державного управління, і зрештою — підвищення добробуту українських громадян [5].

У щорічному Посланні до Верховної Ради України 2011 р. Президент України акцентував на «новій» якості економічного зростання — базисній zasadі підприємницького потенціалу нації як головного інституційного ресурсу розвитку ринкової економіки, формуванні ємного конкурентного внутрішнього ринку, розширенні фінансових можливостей суб'єктів господарювання, посиленні інноваційного впливу фундаментальної та прикладної науки тощо. «Реалізація завдань відновлення динаміки економічного зростання на підґрунті підвищення продуктивності праці на інвестиційно-інноваційних засадах, — йдеться у Посланні, — надасть можливість суттєво прискорити темпи зростання ВВП, забезпечити стійке підвищення доходів населення, підприємств і бюджету», що закладе основи для забезпечення стійкого економічного зростання в довгостроковій перспективі [6].

Директор представництва програми розвитку ООН в Україні Рікарда Рігер на презентації Національної доповіді про людський розвиток — 2011 зазначила, що «важливим є не тільки те, скільки доходів отримує країна, а і як в ній живуть люди» [7]. Із скептичних міркувань деякі можуть заперечити, що останнє якраз залежить від зазначених доходів. Але добре відомі факти,

що свідчать про нелінійність зв'язку «економічне зростання — якість життя»¹.

Загальновідомо, що в Україні існує велике майнове розшарування населення (лева частка на користь бідних), майже відсутній середній клас, зменшується рівень соціальної захищеності (підвищення пенсійного віку, перегляд соціальних виплат тощо). При цьому показники соціально-гуманітарної катастрофи, навіть з випередженням, відповідають гіршим світовим тенденціям: Україна займає лідируючі позиції щодо захворюваності на СНІД, туберкульоз, за кіль-

¹ Так, за прогнозами Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), якщо не буде прийнято ефективних заходів, до 2020 р. депресія паралізує економічне життя як розвинутих країн, так і тих, що розвиваються, і посяде перше місце у світі серед усіх недуг, обігнав сьогоднішніх лідерів — інфекційні та серцево-судинні захворювання. За даними ВООЗ, депресіями страждає 3–5 % населення Землі, тобто 200 млн людей, які втрачають працездатність. Економічні втрати лише у США (за даними 1997 р.) склали 45 млрд дол., але ці цифри не відображають втрату робочих місць, припинення професійного зростання, отримання освіти, зниження сімейного та іншого соціального функціонування. Депресія є причиною 70 % усіх самогубств [8; 9]. На наш погляд, приймати відповідні заходи, на які розраховує ВООЗ, потрібно не тільки з боку психофармакотерапії у вигляді збільшення лікарського «покриття» ефективними антидепресантами [9] (це відповідає економіко-центричній моделі світу, але уявляється, що цивілізоване суспільство повинно винайти інші «ліки»).

Американський політолог Роперт Лейн у книзі «Втрата щастя в умовах ринкової демократії» наводить наступні факти. За останні 30 років доход на душу населення США з урахуванням інфляції виріс більш ніж удвічі, частка господарств з посудомийними машинами — у 5,5 разів, господарств із кондиціонерами — у 7 разів. Чи стали американці жити краще? Кількість розлучень подвоїлась, кількість самогубств серед підлітків потроїлась. Рівень тяжких злочинів виріс вчетверо. Кількість в'язнів виросла у 5 разів. Кількість людей, які вважають, що від них у житті нічого не залежить, збільшилася вдвічі.

Інший американський дослідник цієї теми, психолог Девід Майерс, у роботі «Американський парадокс: духовний голод в епоху достатку» констатує: «У порівнянні зі своїми дідусями та бабцями, наші сучасники живуть значно багатше, менш щасливо та набагато більше ризикують стати жертвами депресії. Підвищення добробуту, що відбулося за чотири останні десятиріччя, ані на йоту не збільшило суб'єктивне відчуття задоволення життям» (цит. за [10]).

Зазначеним тенденціям відповідають багато інших розвинутих країн. Зокрема, згідно з результатами дослідження, проведеного Дитячим фондом ООН UNICEF, за 20 років кількість самогубств потроїлась у Франції, збільшилася більш ніж вдвічі в Норвегії та Австралії, виросла у Великобританії та Канаді [11].

кістю самогубств, відсутності цінностей (стандартів) здорового способу життя, надзвичайно високого рівня передчасної смертності тощо.

До сих пір вважалося, що опікування гуманітарними питаннями не є завданням економічної науки (юридичній науці це апіорі більш природно, хоча і вона з ним поки не справляється, виходячи з описово-коментаторських традицій). Але дедалі більше набуває актуальності думка, що її висловили фахівці НАН України: «сучасна економіка теж виявляється істотним чином залученою до гуманітарно-культурної сфери; не подбавши про її гуманітарно-культурне спорядження, ми не в змозі будемо забезпечити оптимальне засвоєння результатів її розвитку українським суспільством» [12]. Тому тенденції, про які наведено вище, дають підстави (та надію) вважати, що гуманітарні питання економічного розвитку найближчим часом міцно увійдуть до складу новітніх економіко-правових наукових інтересів.

Американський політолог У. Ростоу в роботі «Стадії економічного зростання» (1960 р.) виділяв 5 стадій зростання цивілізації, остання з яких — епоха «високого масового споживання» (сучасний капіталізм). Деяко пізніше, у роботі «Політика та стадії зростання» (1971 р.), він зазначив про перехід суспільства (зокрема, розвинутих країн, таких як США, Англія, частково Франція) до шостої стадії «пошуку якості» (життя), в якій особливе місце посідає духовний розвиток людини [13].

Але духовний розвиток людини не відбувається ізольовано, він у більшості випадків пов'язаний із загальним середовищем (не слід відкидати значення особистісного вибору, але це виключення із загального правила «буття визначає свідомість»). І якщо таке середовище (суспільство) не стимулює та не підтримує індивідумів у пошуку духовних орієнтирів та, більш того, постійно нав'язує хибні стереотипи світогляду, замість переходу до нової якості «духовного розвитку» цивілізації відбувається інше — перманентне, циклічне варіювання в межах епохи «високого масового споживання»: від достатнього до високого, від нього — до надвисокого, кризове падіння, знову зростання та ін.

Концепція та цінність постійного економічного зростання не дозволяє не тільки розірвати це коло, але й навіть поставити його під сумнів. Наприклад, якщо аутсайтери рейтингів економічного зростання традиційно орієнтуються на лідерів і вимірюють, кого вони обходять і кому поступаються, — що ж тоді є орієнтиром для лідерів?

Відповідь міститься в самому визначенні економіки, — ними є потреби, які обмежуються тільки ресурсами та можливостями технічного розвитку. При цьому потреби можуть мати різну форму — звичайних споживацьких очікувань, підвищення соціальних стандартів у державній політиці тощо.

Виходячи з цього, з кожним економічним зростанням, на різних відрізках дистанції змагань, зростає сумарна кількість задоволених потреб, а концепція постійного зростання ВВП обумовлює постійне збільшення кількості (якості) інших потреб, що підлягають задоволенню в майбутньому. І цей процес, в умовах відсутності (внутрішніх і зовнішніх) обмежувачів, є нескінченним і має великий мультиплікативний ефект. Відомий російський політолог влучно назвав таку тенденцію «вірусом прорви». Не дивно, що світова історія і прогнози сучасних економістів є невтішними з огляду на те, що започаткування війн на підставі економічної складової (зростаючих і незадоволених потреб) дедалі буде більш виразним і тенденційним. Особливо це стосується «післякризових станів». Як зазначає В. Юрчишин, доречно згадати Велику депресію, після якої почалася нова боротьба за світове лідерство, що перейшла у Другу світову війну, або нафтову кризу 1970-х років, яка призвела до посилення впливу арабських країн, конфліктів на Близькому Сході тощо [14].

Поглянемо на найголовніше економічне завдання майже кожної держави з інших ракурсів. Серед економістів відома думка, що постановка мети постійного зростання ВВП відбувається всупереч реальності, бо, зокрема, майже два останніх сторіччя світова економіка демонструє циклічність свого розвитку. Причина багатьох фінансових криз полягає не у нерозумній фінансовій політиці (хоча і цю причину не слід повністю відкидати), а в ігноруванні темпоральних закономірностей, які властиві оточуючому світу, зокрема циклічності при напруженні та здійсненні планів економічного розвитку. Ілюстрацією цьому може слугувати наступне: якщо не знати про циклічність зміни сезонів року, то слід очікувати помісячного планування безперервного росту обсягу виробництва яблучного соку й покупати додаткове обладнання, наймати працівників та ін. Але в лютому відбудеться суттєвий спад виробництва, бо закінчатся яблука. Їх доведеться придбавати у південних країнах, будуть зростати витрати, потім відбудеться банкрутство підприємства і працівників прийдеться звільнити. Наступить

криза у звичайному її розумінні. Добиватися безперервного економічного зростання, вважає М. Мокій, це все рівно, що добиватися безперервного вдихання у процесі дихання [15].

Крім того, слід враховувати обставину *ендемичності* економічних процесів, особливо в сучасному глобалізованому світі, де існує величезна залежність кожної національної економіки від інших. Навіть у ретроспективі вбачається збіг за часом кризових явищ у світовій економіці та господарських реформ у СРСР, зокрема, криза та Велика депресія 1929–1933 рр. у США співпадає за часом із кризою в економіці СРСР. Але різниця полягає в характері прояву, особливостях періоду циклу. У США ця криза була кризою перевиробництва, у СРСР навпаки був голод. У теперішній час спостерігається така ж тенденція: коли у США ціни падають майже на всі товари, у Росії зростають. У США, Італії, Німеччині, Франції, Китаї та Японії, ісламських державах криза відбувається майже одночасно, але її перебіг має особливості в кожній державі [15].

Емпіричні дослідження в межах теорії економічного зростання, які закріпили її перехід від неокласичної до сучасної моделі (Лент Притчетт, 2000), свідчать про те, що економічне зростання для країн, що розвиваються, і переважаючої частини розвинутих країн в цілому відрізняється *значною нестабільністю*. Поведінка зростання *не вписується* в рамки тільки сталої та перехідних траєкторій, а все різноманіття поведінки економік *далеко виходить за межі пояснень з точки зору залежності зростання від вузького набору суто економічних факторів*: праці, капіталу, інвестицій тощо. Саме тому сучасні дослідники резюмують наступні стилізовані факти (Істерлі, Левін, 2000): *країни не зближуються у своєму розвитку, навпаки, існують усталені відмінності в рівнях розвитку і зростання*. Ці відмінності пояснюються не накопиченням факторів виробництва, а детермінантами, які стоять за продуктивністю зазначених факторів, впливають на неї, визначають відмінності. Серед них — параметри національної політики, тобто суб'єктивні параметри, які впливають на довготривале економічне зростання [16, с. 13–39].

Отже, не відмовляючись, в цілому, від економічного зростання як мети, економісти констатують, що кожна країна має власні, оригінальні засоби її досягнення, які *не є простою сумою факторів виробництва, а криються в їх глибинних детермінантах*, перелік і комбінації яких є відкритими.

Закордонними економістами (Пржеворські, Вріланд) було здійснено дослідження ефективності діяльності міжнародного валютного фонду (МВФ), в ході якого проаналізовано понад 1000 угод між МВФ та 79 країнами з 1970 р. Порівнюючи ці країни з тими, хто, незважаючи на аналогічні труднощі, не слідкував програмам МВФ, автори резюмують, що друга група країн досягали більших успіхів, і роблять наступний висновок: *«...якщо зростання є основною метою, то програми МВФ погано спроектовані»*, адже вони *«гальмують зростання»* (цит. за [17]).

До критики концепції безперервного економічного зростання (з позицій економічного буття) слід додати ще одну (гуманітарну) думку, що її висловив духовний лідер тибетського народу Тензин Гьяцо (на Заході більш відомий під іменем Далай-Лама). Принцип щорічного зростання ВВП, який має єдину ціль — виробити якнайбільше матеріальних цінностей, якого дотримується Захід (у т. ч. країни Європи), збільшує прірву між розвинутими країнами й тими, що розвиваються, у вигляді двох полюсів: перевиробництво — голод. Але це не просто несправедливо (з моральної точки зору), це — джерело багатьох глобальних проблем сучасності. Зокрема, у пошуках роботи до європейських країн приїждять багато емігрантів із країн, що розвиваються. Багато з них — мусульмани, що отримують некваліфіковану роботу. Зі зростанням кількості емігрантів місцеве населення починає почувати себе дуже некомфортно, і причина в цьому — не в мусульманах, а в різному рівні економічного розвитку, бо якщо б багато з країн Сходу та Африки розвивалися належним чином, їх громадяни не захотіли би з них виїжджати [18]. Слід зазначити, що тенденція до міграції як кваліфікованих, так і некваліфікованих працівників у більш багаті країни підтверджується емпіричними дослідженнями як один із фактів економічного зростання (Ромер, 1989) [16, с. 19].

Загальновідомо, що масова еміграція із країн «третього світу» до країн Заходу наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. призвела до величезних культурних трансформацій останніх. Внаслідок цього, зокрема, Німеччина нещодавно визнала провал політики «полікультуральності»¹. Від зайвого лібералізму в міграційній політиці поступово відмовляється Франція та інші європейські країни. Теракти, що їх вчинено влітку 2011 р. в

¹ До цього підштовхнув вихід у 2010 р. книги німецького політика Тіло Саррацина «Німеччина самоліквідується» (прим. авт.).

Норвегії, також викривають цю проблему [19]. Але своїми коріннями вона уходить не стільки до міжнародних культурних відмінностей, скільки до економічної складової, незадоволеність якою змушує представників емігрантських етносів шукати «кращого життя» за кордоном. Розчарування у цьому пошуку посилюються соціокультурними відмінностями, на яких також тримається світогляд кожної особистості. І саме це змушує до демонстрації найгірших взірців поведінки, які викликають незадоволення корінного населення: цинічного зневажання з боку мігрантів формальними та неформальними правилами держави (суспільства), яка не змогла сприяти їх комфортній асиміляції. Тут не йдеться про дилеми «повинна — не повинна» (державна), «мігрант — громадянин» (відмінності статусу) та ін., — ці питання, які повільно дискутуються на академічному та законодавчому рівнях, у реальному житті лавино-подібно зводяться до інших форм їх вирішення.

Заробітчанські традиції притаманні й сучасній Україні (поки що переважно в напрямку експорту робочої сили), але не слід відкидати перспективу широкого зворотного напрямку, коли приїжджати на заробітки стануть і до нас. З одного боку, це буде свідчити про неабиякий економічний прогрес (зростання), але з іншого — про численні гуманітарні загрози. Більш того, географічне розташування України і сьогодні дозволяє використовувати її як «транзитну» територію для потенційних заробітчан до Європи із Центральної Азії та Закавказзя, що становить ризик перетворення країни на «терористичний відстійник» [14]. Але поки що Україна не повною мірою та не завжди там, де потрібно, використовує так звані «переваги відставання» у розробці стратегії розвитку і начебто вважає за честь наступати на граблі, «освячені» ногою Заходу.

Відповідно до ст. 9 ГК економічна стратегія визначається як курс державної політики, розрахований на тривалу перспективу і спрямований на вирішення масштабних економічних і соціальних завдань, завдань культурного розвитку та ін. Вона включає визначення пріоритетних цілей народного господарства, засобів і способів їх реалізації, виходячи зі змісту *об'єктивних процесів і тенденцій у національному і світовому господарстві*, і враховуючи законні інтереси суб'єктів господарювання.

Тенденції, що їх демонструє сучасний світ, і особливості економічного та гуманітарного розвитку незалежної України виразно

свідчать про необхідність більш оригінального державницького підходу до стратегічних економічних планів її розвитку. Більш того, зазначені тенденції й особливості свідчать про необхідність *зв'язку економічного розвитку в єдиному блоці із гуманітарним*.

Але поки ми спостерігаємо за намірами перетворити «економічну дійсність» на краще, які жодним чином не пов'язані з духовною сферою суспільства (не плутати із соціальними програмами, якими «здобрені» деякі реформи), що до сих пір уявляється ефемерною «надбудовою» над єдиною міцною матерією — економікою, цінності якої майже неможливо поколювати. Нажаль, це містить ризик збільшення побічних ефектів і форс-мажорів на шляху до бажаного (економічного) прогресу. Чому, зокрема, право повинно слугувати своєрідним фільтром економічних ініціатив, контролером їх збалансованості? Відповідь є очевидною, бо саме право остаточно оформлює, нормує суспільні відносини з економічним змістом, тобто бере на себе місію «творця закону», а відтак і відповідальність за нього.

Таким чином, правове закріплення ціннісного орієнтиру економічного зростання відбувається сьогодні в контексті канонізованої законодавцем економічної політики. Це відповідає класичним політико-економічним уявленням, але віддалено від новітніх завдань сучасності. Стан і розвиток вітчизняного права (у галузі економіки) є некритичним відносно економіки й зачіпає переважно описові технології, а не сутність явищ з економічним змістом, що підлягають наступному «освяченню» (закріпленню) правом.

Концепція постійного економічного зростання має великі гуманітарні загрози для кожної країни, незалежно від динаміки такого зростання. Але це не означає, що слід відмовитися від цього орієнтиру, — треба відвести йому належне місце, збалансувати з іншими.

Завдання економічного розвитку України вбачається не тільки в підвищенні економічного рівня, але й в одночасному перегляді тих стандартів життя, які засновані на підвищених споживацьких потребах, що є побічним ефектом ліберальної ідеї і споживацьких настроїв, що стали наслідком «симбіозу» соціальної орієнтації пострадянської ринкової економіки. Не менш важливою є змістовна реформа економічної та правової освіти. Це гуманітарне завдання потребує обрання нових ціннісних орієнтирів, переосмислення яких передбачається в еконо-

міко-правовій площині, бо саме її світоглядно-регуляторний вплив на суспільство виявляється одним із найбільших, а помилковість уявлень і заходів — найвідчутнішою.

Список використаної літератури

1. Господарський кодекс України № 436 від 16 січня 2003 р. // Офіційний вісник України. — 2003. — № 11. — Ст. 462.
2. Постанова Кабінету Міністрів України від 31.08.2011 р. № 907 «Про схвалення Прогнозу економічного і соціального розвитку України на 2012 рік та основних макропоказників економічного і соціального розвитку України на 2013 і 2014 роки» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/npd/list>.
3. Украина оказалась на четвертом месте рейтинга журнала Forbes «10 худших экономик мира» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://news.zn.ua/articles/83912>.
4. Соціально-економічні та демографічні наслідки системної кризи в Україні і шляхи їх подолання : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26 листоп. 2010 р.) [Електронний ресурс] / Інститут демографії і соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. — Режим доступу : <http://www.idss.org.ua/conference.html>.
5. Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава : програма економічних реформ на 2010–2014 роки [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.president.gov.ua>.
6. Модернізація України — наш стратегічний вибір : щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. — К., 2011. — 416 с.
7. Новини Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.idss.org.ua/news.html>.
8. Депрессия: социально-экономическая бомба замедленного действия [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.euro.who.int/ru/what-we-publish/abstracts/depression-social-and-economic-timebomb.-strategies-for-quality-of-care>.
9. Петрюк А. П. Клинические аспекты применения миртастадина в лечении депрессивных расстройств / А. П. Петрюк, П. Т. Петрюк // Український вісник психоневрології. — 2010. — Т. 18, вип. 2. — С. 68–73.
10. Стальмаков Н. Деньги и счастье [Електронний ресурс] / Н. Стальмаков. — Режим доступу : <http://www.dengi-info.com/archive/article.php?aid=2056>.
11. Счастливый человек — враг экономики [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.potential-school.ru/modules.php?name=Pages&go=page&pid=370>.
12. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави : національна доповідь / за заг. ред. В. М. Геєця [та ін.]. — К. : НВЦ НБУВ, 2009. — 687 с.
13. Гусейнов Р. М. История экономических учений : учебник / Р. М. Гусейнов, Ю. В. Горбачева, В. М. Рябцева ; под общ. ред. Ю. В. Горбачевой. — Москва : Инфра-М ; Новосибирск : Сибирское соглашение, 2000. — 255 с.
14. Юрчишин В. Пост-кризове економічне відновлення і перспективи для України : аналітичний огляд [Електронний ресурс] / В. Юрчишин. — Режим доступу : http://razumkov.org.ua/upload/yurchyshyn_post-crisis_agrg_2011.pdf.
15. Мокий М. С. Трансдисциплинарная методология в экономических исследованиях : автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра экон. наук : спец. 08.00.01 «Экономическая теория» / М. С. Мокий. — Москва, 2010. — 50 с.
16. Шараев Ю. В. Теория экономического роста : учеб. пособие для вузов / Ю. В. Шараев. — М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. — 254 с.
17. Полтерович В. М. Трансплантация экономических институтов / В. М. Полтерович // Постсоветский институционализм / [под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева]. — Донецк : Каштан, 2005. — С. 375–407.
18. Его Святейшество Далай-Лама и Уаки Фабьен. Беседы о жизни, деньгах и политике : пер. с англ. — М. : ООО Издательство «София», 2009. — С. 23–30.
19. Сибиряков С. Германское правительство признает провал мультикультурной политики [Электронний ресурс] / С. Сибиряков. — Режим доступа : <http://www.russian.kiev.ua/material.php?id=11605114>; Норвежский террорист написал Декларацию независимости Европы [Электронний ресурс]. — Режим доступа : <http://korrespondent.net/world/1242781-norvezhskij-terrorist-napisal-deklaraciyu-nezavisimosti-evropy>.

Стаття надійшла до редакції 30.01.2012 р.